

HOKAND HANLIĞININ BUHARA EMİRLİĞİ İLE TİCARİ MÜNASEBETLERİ (1840-1876)*

Yusuf KILIÇASLAN**

Öz: Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği, komşu diğer devletler (Hindistan, Rus ve Mançu İmparatorluğu, Hive Hanlığı gibi) ile de ticari münasebetler kurmuşlardır. Ancak coğrafyayı göz önünde bulundurduğumuz zaman tüm bu ülkeler ile yapılan ticarete bu iki Türk devleti birbirine bağımlıdır. Zira doğu yönlü ticaret yapmak isteyen Buharalı tüccarlar Hokand Hanlığı sınırlarını, Batı ve Güney yönlü ticaret yapmak isteyen Hokandlı tüccarlar ise Buhara Emirliği topraklarını kullanmak zorundadır. Tüm bu ismi zikredilen devletlerin birbirleriyle olan ticareti, bu çalışmanın çok uzağındadır. Dolayısıyla çalışma, Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı arasında gerçekleşen ticari faaliyetleri ele almaktadır. Özellikle Rus işgalinden evvel kaynaklarda yeterli bilgi olmayışı, konunun tarih aralığını Hokand Hanlığı'nın son dönemleri ile sınırlamamızı elzem kılmıştır. Geriye dönük bilgilerin ise hemen tamamı, gezginlerin seyahat notlarından ve Rus kaynaklarından takip edilebilmektedir. Kaynaklarda yer alan malumata göre ticari faaliyetlerin yoğunluğu göze çarpmaktadır. İki devlet arasında tüccarlar vasıtasıyla alınıp satılan ticaret malları bölge ahalisinin geçim kaynaklarının başında gelmektedir. Tarımsal-hayvansal ürünler, ipek, kâğıt, kumaş ve el işçiliği Hokand ve Buhara pazarlarında önemli paya sahiptir.

Anahtar kelimeler: Buhara, Hokand, ticaret, Ruslar, ipek.

Commercial Relations of the Khanate Kokand With the Emirate of Bukhara (1840-1876)

Abstract: In the 19th century, the Khanate of Khokand and the Emirate of Bukhara established trade relations with other neighboring states (such as India, the Russian and Manchu empires, the Khanate of Khiva), however, given their geography, these two Turkish states were interdependent in their trade with all these countries. Bukharan merchants who wanted to trade in the eastern direction had to use the borders of the Hokand Khanate, while the Hokand merchants who wanted to trade in the western and southern areas had to use the territory of the Emirate of Bukhara. The trade of all these mentioned states with each other is far beyond the scope of this study. Therefore, this study deals with the trade activities between the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khokand. The lack of sufficient

---

* Atıf Bilgisi / Citation: Kılıçaslan, Y. (2024). Hokand Hanlığının Buhara Emirliği İle Ticari Münasebetleri (1840-1876). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 67-81.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 22.03.2024 - 24.05.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Dr., E-Posta: kilicaslan670@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9056-777X.

information, especially before the Russian invasion, made it necessary to limit the time range of the subject to the last periods of the Hokand Khanate. Almost all information about this trade relations are found in the travel notes of Russian travelers who commend on the intensity of the commercial activities. Thus, the main source of livelihood for the inhabitants of the region were the goods traded by merchants from the two states. Agricultural and animal products, silk, paper, cloth and handicrafts had a significant share in the markets of Khokand and Bukhara.

Keywords: Bukhara, Khokand, trade, Russians, silk.

Giriş

Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği, Türkistan'da Rus işgaline kadar varlığını devam ettirmiş iki Türk devletidir. Hokand Hanlığı, 1709 yılında Özbeklerin Ming boyu tarafından kurulmuş ve 1876 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir (Çelik, 2016, ss. 529-569; Özkan, 2023). Buhara Emirliği 1500'de Şibaniler¹ tarafından kurulmuş, bu sülale 1599'a kadar Emirliği idare etmiştir. Ardından Astarhaniler² (Canoğulları) 1599-1785 yılları arasında Buhara Emirliği'ni idare etmişlerdir. Son olarak Mangıt³ Hanedanı, 1924'te Emirliğin lağvedilmesine kadar iktidarı ellerinde tutmuşlardır (Tatarinov, 2024, s. 7; Özkan, 2021). Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı arasında ticaret yapılan ana şehirler ise Taşkent, Buhara ve Semerkand'dır. Özellikle Hokand Hanlığının XIX. yüzyılda merkezileşmesiyle birlikte ekonomik büyümeyi yakalamış iç ticarete oluşturduğu üretim merkezlerinde elde ettiği ürünleri ihraç etmiştir. Bu bağlamda Afgan, İran, Hindistan, Rusya, Kazak bozkırları, Kaşgar, Çin, Anadolu toprakları ve Arap ülkeleriyle doğrudan ve dolaylı ticari ilişkiler kurmuştur. Söz konusu ülkeler ile ticari ilişkilerde Buhara Emirliği'nin coğrafi konumu, önemli kolaylıklar sağlamıştır. Zerafşan Vadisi'ne hükmeden Emirlik, Hokand'ın batı ve güneybatı ile ticaretinde geçiş noktası görevini üstlenmiştir. Aynı şekilde Buhara Emirliği'nin de Doğu Türkistan ticaretinde Hokand Hanlığı stratejik konumundan dolayı geçiş noktası görevini üstlenmiştir. Bu iki devletin arasındaki

¹ Hanedan adını Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin, Şiban (Arapça Şeyban) ismindeki oğlundan almaktadır; İsmail Türkoğlu, (2010). Şeybaniler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, içinde (C. 39, ss. 45-47). İstanbul. (Son Güncelleme 11. 02. 2023).

² Caniler olarak da anılan hanedan, adını kurucusu Bakı Muhammed'in babası Can Muhammed'den alır. Canoğulları'na, Volga nehri kıyısındaki anayurtları Astarhan (Hacıtarhan) şehrinde dolayı Astarhanlılar denildiği gibi ataları Cuci'nin oğlu Toga Timur'a nispetle Toga Timurlular da denilmektedir; Abdülkerim Özyayın, (1993). Canoğulları. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 154-155). İstanbul.

³ Moğollar'ın efsanevi ataları olan Alankoa'nın evlâtlarından Nirunlar'a bağlanan Mangıtlar'ın ataları, Alankoa'nın yedinci göbekten torunu Tumine'nin dokuz oğlundan en büyüğü Caksu'nun Nuyaktin, Urut ve Mangkut adlı üç oğluna dayandırılır; Hayrünnisa Alan, (2003). Mangıtlar. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 27, ss. 570-571). Ankara.

ticarete Buhara ve Taşkent şehirleri, coğrafi konumlarından dolayı ön plana çıkmıştır. Hokand Hanlığı, Buhara Emirliği ile kurduğu ticari ilişkilerde ipek, pamuk, meyve, pirinç, kâğıt vb. yöresel ürünlerin yanı sıra Doğu Türkistan üzerinden çay, ipekli kumaş, kâğıt, porselen gibi malları da komşularına temin etmiştir.

Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yer alan Fergana vadisi, Tanrı Dağlarından doğan ve vadiye dökülen çok sayıda nehirle beslenmektedir. Tanrı Dağlarından doğan Kara Derya ve Narın nehirlerinin Nemengan yakınında birleşmesiyle oluşan Sır Derya (Seyhun) Nehri'nin çok sayıda kolu bulunmaktadır (Ostroumov, 1891, ss. 15-16). Türkistan coğrafyası göz önüne alındığında ki kıraç araziler yoğunluktadır, Hokand Hanlığı'nın tarım ürünleri bakımından zengin çeşitliliğe sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tarım ve hayvancılık, Hanlığın en önemli ticaret emtiası olarak karşımıza çıkmaktadır. Sulama imkânları vadide tarım ve hayvancılığın gelişmesine neden olmuştur. Özellikle dönem içerisinde açılan sulama kanallarıyla pamuk üretimi ve ipek üretimi için elzem dut ağacı yetiştiriciliği artmış, bu yolla ihtiyaç duyulan hammadde sağlanmıştır. Ayrıca vadinin konumunu sayesinde elde edilen transit ticaret imkânı, Hanlıkta ticaretin gelişmesine neden olmuştur (Tombuloğlu, 2019, s. 184). Hokand Hanlığı'nın verimli arazilerinde buğday, mısır, pirinç fasulye, keten, kenevir, pamuk vb. ürünler ekilmiştir (Kara, 2023, s. 267). Bahçeciliğin de gelişmiş olduğu Hanlıkta kavun, karpuz, üzüm, kayısı, şeftali, elma, armut, ceviz, erik, kiraz gibi meyveler yetiştirilmiştir. Çiftçiliğin yanı sıra Hanlıkta zanaatkârlık da yaygın olarak yapılmıştır. Dokumacılık, dericilik, marangozluk, boyamacılık, bakırcılık, çömlekçilik önde gelen zanaatlardandır, ustaların ellerinden çıkan ürünler diğer ülkelere de götürülerek satılmıştır (Koç, 2015, ss. 74-76). Bunun yanında Hanlıkta çok sayıda zanaat kolunun varlığı bilinmektedir. Hanlıkta yerli zanaat bölgedeki maden varlığına göre şekillenmiş, kısmen altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, turkuaz, zümrüt, yakut, lapis lazuli ve akik gibi metaller ve değerli taşlar üzerine gelişme göstermiştir. Hanlık döneminde birçok madenci, güherçile, kükürt, tuz ve kömürün de çıkarıldığı Kuramin Dağları'ndaki zengin maden yataklarında çalışmıştır (Terentev, 1874, s. 24). Dolayısıyla Hokand Hanlığı'nda ticaret mallarının çeşitliliği fazladır. Ham madde olarak ithalat gerçekleşme de usta zanaatkârların elinde işlenen madenler, önemli ticaret kalemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölgede ticaret, aslında birçok konuda bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği, etnik yapı ve yaşam biçimi olarak farklı unsurları bünyesinde barındırmıştır. Ana gelirlerinin tarım ve hayvancılık olması, bu iki zenginliğe aynı anda sahip oldukları anlamını taşımamaktadır. Diğer bir geçim kaynağı olan zanaat ise yine yerleşik unsurların etkili olduğu bir alandır. Dolayısıyla bu tür farklılıkların ortaya çıkması, ticarete çeşitliliği de sağlamıştır. Erken dönemlerde takas usulünün sıkça uygulandığı görülmektedir. XIX.

yüzyılda takas sistemi etkisini kaybetmese de para kullanımı yaygınlaşmıştır. Türkistan coğrafyasında siyasi hayatını sürdüren Emirlik ve Hanlıklarda yapılan iç ticaret, genellikle küçük pazarlarda gerçekleşmiştir. Büyük pazarlar, ulusal ölçekli büyük tüccarların etkili olduğu ticari mekânlardır. Dolayısıyla küçük gruplar arasında yapılan ticaret malları, büyük toptancılar tarafından satın alınarak diğer ülkelere de satılmıştır. Bu çalışmayla birlikte Hokand ve Buhara arasındaki ticari faaliyetler özelinde bölgenin zenginlikleri ve sosyal grupların uğraş alanları hakkında bilgi sahibi olmamız amaçlanmıştır. Şu noktada dikkat edilmesi gereken husus ise Hokand Hanlığının 1853'te Akmescit kalesini Ruslara kaptırmasından mütevellit, Sır Derya Nehri'nin sağ tarafında gerçekleşen ticaretin Rusların güdümü altına girmesidir.

1. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği Pazarlarının Genel İşleyişi

Buhara Emirliği konumundan dolayı Hive ve Hokand ile başka bir devletin sınırlarından geçmek zorunda kalmadan ticaret yapabilmektedir. Ancak Hokand Hanlığı, Hive ile yapmış olduğu ticarete Buhara topraklarından geçmek durumundadır. Yine aynı şekilde doğu yönünde yapılan dış ticarete de Hokand Hanlığı, kritik bir noktada yer almaktadır. Dolayısıyla Türkistan hanlıkları arasında yapılan ticarete Buhara, merkez noktayı teşkil etmiştir. Zira Buhara pazarı, Afgan, İran, Arap yarımadası, Hindistan ve Osmanlı Devleti ile ticaret yapmayı mümkün kılmıştır. Vambery'nin belirttiğine göre Buhara pazarlarında şehrin farklı kapılarından diğer ülkelere kervanlar gelmektedir (Vambery, 1868, s. 168). Coğrafi ve demografik yapısı nedeniyle Buhara Emirliğinde Buhara ve Semerkand, Hokand Hanlığında ise Taşkent ve Hokand önemli ticaret merkezleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Afgan ve Hint topraklarından Türkistan'a gelen kervanlar; Buhara, Karşı, Taşkent ve ardından Hokand şehrine ulaşmıştır (Medrahimov, 2014, ss. 70-73). Kervan ticaretinin yoğun olduğu bu coğrafyada ticaretin sürdürülebilmesi için belirli aralıklarla kervansaraylar inşa edilmiştir. Bölgeyi ziyaret eden seyyahların eserlerinde bu yapılar, sıklıkla anlatılmaktadır. Bazı kervansaraylar ise zamanla atıl duruma gelmiştir. Bölgeyi 1865'te ziyaret eden Tatarinov, kervansarayların birçoğunun Abdullah Han (1555-59) zamanında inşa edildiğini ifade etmiştir (Tatarinov, 2024, ss. 24-25). Kervansaraylar, ticaretin güvenliği ve sürekliliği için önemli yapılardır. Buhara'da ve Hokand Hanlığı sınırları içerisinde çok sayıda kervansaray bulunmaktadır. Bu yapıları sadece yol güzergâhlarında inşa edilmiş olarak düşünmemek gerekir. Pazara gelen yük hayvanları, şehirlerdeki kervansaraylarda bırakılır ve çoğu tüccar, buralarda dükkân kiralarak depo olarak kullanmıştır.

Ticarete devamlılığı sağlayan en önemli faktörlerin başında para gelmektedir. Ancak takas üzere alışveriş yapılması geleneği, bölge halkı tarafından sıklıkla başvurulan bir yöntemdir. Uluslararası ölçekli ticaret ise genellikle para karşılığında ve bu döngünün sağlanabilmesi için düzenlenen kıymetli ticari kağıtlar (senet) ve krediler üzerine yürüyen bir düzenden ibarettir. Türkistan

hanlıklarının tamamında kredi düzeni var olmakla birlikte o dönem için bağlayıcılık özelliği çok zayıftır. Burada düzen daha çok ikili ilişkiler üzerinden yürümüştür. İşini iyi yapan tüccarlar için kredi veya borç para almak kolay iken küçük miktardaki krediler, faizsiz olarak alınabilmiş büyük meblağlar, karşılıklı anlaşmaya göre faizlendirilmiştir. Taşkent pazarında kimsenin 3 binden fazla parayı borç olarak vermediği belirtilmektedir. Mal kredisinin oranı, çok daha yüksek ve alması kolay olmuştur. Ancak yine burada da ciro devreye girmektedir. Krediyile daha doğrusu veresiye olarak verilen mallarda faiz oranı, %5'tir. Ancak pazarlardan alınan malın parasının vaktinde ödenmesi, nadir görülen bir durumdur. Toplu alışlarda bile en erken iki ay sonra ödeme yapılmaktadır. Tefecilik yine Hokand ve Buhara pazarlarında sıkça görülen bir durumdur. Genellikle Hintliler tarafından işletilen bu düzende faiz, aylık %2,5 ila %5 oranında değişmektedir. Ancak bu, sembolik bir rakamdır. Bölgeyi sıklıkla ziyaret eden seyyahların belirttiğine göre tanınmış tüccarlardan genellikle teminat alınmazken, sermayesi düşük tüccarlara kefil sayesinde borç verilmektedir (Geyns, 1898, s. 519).

Genel olarak Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı çarşıları, pazarları ve panayırları kendine has ürün özellikleriyle vardır. Türkistan Türklerinin damak tadına ve ihtiyacına uygun çok sayıda emtiaya sahiptir. Küçük ticaretin yapıldığı pazarlar dar, sıkışık ve dolambaçlı dükkân sıralarından oluşan karmaşık bir ağıdır. Yukarıdan herhangi bir örtüyle kaplı bu pazar tezgahlarının yanında cadde ve ara sokaklarda alışveriş yapan insan kalabalıkları vardır. Gürültü ve telaş içerisinde küçük ticaret, sabahtan akşama kadar devam etmiştir. Seyyahların belirttiğine göre akşam namazı vakti olan gün batımında tüm ticaret durur ve çarşı boşaltılır. Çarşı yalnızca mal alınıp satılan bir yer değil, aynı zamanda çoğu zanaat erbabının çarşının içinde yer aldığı bir tür geniş atölyeyi de temsil etmektedir. Hokand ve Buhara pazarlarında dalal (komisyoncu) gerçekleştirilen ticarete önemli bir rol oynamış ve ticari hayatta önemli bir yer işgal eden bu kişiler, tüm pazarlarda yerini almıştır. Yine seyyahların belirttiğine göre bir müşteri, mağazaya yaklaştığında her zaman bir Dalal belirir ve müşteri ile dükkân sahibi arasında gerçekleşen ticarete yardımcı olduğu için çok küçük bir yüzde almıştır. Bu kişilerin bazen tüccarlara karşı çok kaba davrandıkları gerçeğine rağmen, bireylere bu yetenek nedeniyle özellikle saygı duyulmaktadır. Tüccar, alıcının teklif ettiği fiyatı kabul etmezse Dalal, itirazına rağmen malı tüccardan kapar ve alıcıya verir, sonra kendisi malın parasını alır ve kendi yüzdesini düşerek malın bedelini tüccara verir (Teterevnikov, 1867, ss. 21-22-23). Günümüzde komisyoncu olarak adlandırılan bu meslek hala varlığını devam ettirmektedir. Rus kaynaklarında yukarıdaki şekilde ifade edilen bu meslek grubundan insanlar aslında tüccarlarla kervansaraylarda buluşup onlara rehberlik etmek ve alışverişte kolaylık sağlayan tanınmış kimseler olsa gerektir.

Pazarlar, bir Aksakal tarafından idare edilmiştir. Büyük pazarlarda çarşı sistemi uygulanmış ve ürünler, cinsine göre kategorize edilmiştir. Bu nedenden ötürü Büyük Aksakal'a bağlı her çarşının bir Aksakal'ı vardır. Görevleri arasında ticari anlaşmazlıklar, pazarın güvenliği ve temizliği bulunmaktadır. Her Aksakal, gece bekçileri tutmuş ve dükkân başına aylık 10 kopeyek para toplayarak ücretleri ödenmiştir. Bekçilerin görevleri arasında güvenlik başta olduğu gibi dükkân önlerinin temizliği ve tozlu günlerde sulama işleri de yer almaktadır (Geyns, 1898, ss. 521-522).

Buhara'da pazarlar, ürünün özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Küçük pazarlarda karışık ürünler satılmakla birlikte Çarşamba günü Hoca Bahaeddin Nakşibend'in mezarının yakınında at pazarı kurulurdu. Yine haftanın üç günü (Pazartesi, Salı, Cumartesi) şehirde pazar kurulduğu belirtilmektedir (Travels in Central Asia, 1872, s. 58). Buhara'da var olan ticari hayat, şehirde çok sayıda pazarın ve kapalı çarşının kurulmasına vesile olmuştur. Kaynakların belirttiğine göre XIX yüzyılın ortalarında şehirde 5 kapalı çarşı bulunmaktadır⁴. Bunlar; Çarşuy Kalon (Büyük Çarşı), Çarşuy Zargaran (Altın ve gümüş eşya satıcılarının bulunduğu çarşı), Çarşuy Sarrafan (altın çarşısı), Çarşuy Berinç (pirinç çarşısı) ve deve semerlerinin yapıldığı Tukumdüzi'dir. Ayrıca Timi Adras olarak bilinen ipek şalların, kadın ayakkabılarının ve muhtelif eşyanın satıldığı bir çarşı daha vardır. Yine Timi Sefid (Beyaz Çarşı) olarak bilinen ve sadece Rus ve İngiliz mallarının satıldığı bir kapalı çarşı daha şehirde bulunmaktadır (Zapiski o Buharskom Hanstve, 1893, s. 58). Genel olarak Buhara şehrinde ticaret, bu büyük pazarların etrafında şekillenmiş ve çok sayıda küçük pazar, şehrin muhtelif noktalarında açılmıştır.

Pazarlar nüfus yoğunluğuna göre şekillenmiş, bu nedenden ötürü en büyüğü Registan (şehir meydanı) yakınlarında kurulmuştur. Bu pazarda ürünler, yukarıda belirtildiği üzere türlerine göre sınıflandırılarak her ürünün bulunduğu kısımlar, birbirinden ayrılmıştır. 1870'li yıllarda Buhara'da kurulan pazarlarda ortalama yıllık kırk milyon rublelik ticaret yapılmıştır (Medrahimov, 2014, ss. 70-81). Vambery'nin belirttiğine göre pazarların ortasında çok sayıda demirci ocağı bulunurken yine mollalar, pazarın ortalık yerinde yer alan okullarda öğrencilerine ders vermiştir (Vambery, 1868, s. 168).

⁴ Vitkeviç'in belirttiğine göre bu çarşıların hepsi aynı mimariye sahiptir: aynı sütunlar üzerinde yuvarlak, tuğla bir tonoz, bitişiğinde daha küçük boyutlu benzer tonozlar bulunur. Tonozların arasında çoğunlukla üstü açık üçgen alanlar bulunmaktadır. Satıcılar, kemerlerin altında sütunlara yaslanmış halde oturuyorlar. Çarşıların kil zemini o kadar oyulmuş ki diz boyu çukurlardan oluşuyor. Çarşılarla bitişik tüm sokak ve sokaklarda dükkânlar bulunmaktadır. Bütün bu çarşılar eski, harap ve aynı zamanda Abdullah Han'a atfediliyor. Yeni çarşılar kil kaplı, ahşaptan yapılmış, bir nevi çatı oluşturan tonozlardan oluşuyor (Zapiski o Buharskom Hanstve, 1893, s. 99).

Buhara Emirliğinin bir diğer önemli ticaret şehri, Semerkand'dır. Hokand Hanlığı'ndan *Semerkand* pazarına ham ipek, ipekli kumaşlar, ipek kozası kuru meyve ihraç edilmiştir. Semerkand'da Çarşamba ve Pazar günleri, ipek kozası pazarı kurulmuş, Hokand Hanlığı'ndan getirilen ipek kozaları, büyük ilgi görmüştür. İpek kozası pazarında günlük yedi yüz, aylık ise beş bin Tillalık satış gerçekleşmiştir. Ayrıca Öretepe, Taşkent ve Hocend'de üretilen kaliteli yün şallar, Semerkand pazarlarında talep edilen ürünlerin başında gelmiştir (Saidkulov, 1970, s. 31).

Hokand Hanlığı Buhara Emirliği ticaretinde önemli bir şehir de Taşkent idi. Taşkent'te şehir merkezinde kurulan ana pazar "*Joba ya da Jova pazar*"⁵ şeklinde adlandırılmıştır. Taşkent'te haftada üç defa çarşamba, perşembe ve pazar günleri büyük pazar kurulmuş ve uluslararası ticaret yapılmıştır. Taşkent'e ticaret yapmak için Petropavlovsk, Troitsk, Semipalatinsk, Çuguçak, Kulca, Nemengan, Hokand, Buhara, Hocend ve Öretepe'den çok sayıda tüccar gelmiştir. Hokand Hanlığı'nın diğer tüm şehirleri ve köyleri başta olmak üzere İngiliz mallarını satan Hintli tüccarlar bile buraya büyük rağbet göstermişlerdir (Teterevnikov, 1867, s. 39). Taşkent'in ana pazarı, 26 çarşıya bölünmüştür. Bankal Pazar; meyve çarşısıdır ve 200 kadar tezgâh bulunmaktadır ve ortalama günlük satış, 50'den 1000 tilla⁶ kadar çıkmıştır. Kazak Turuç Pazar; Basma, kürk, manto, kemer, eşarp vs. çarşısı 100 tezgâh bulunmakta ve her dükkânın ortalama günlük satışı, 200-300 tilla arasındadır. Kırış Pazar; ekmek çarşısı olup 30 tezgâh bulunmakta ve ortalama günlük satış, 10-100 Tilla arasındadır. Arka Pazar; buğday, pirinç vs. satılan çarşıda 20 tezgâh bulunmakta ve ortalama günlük satış, 50-300 tilla arasındadır. Kun Pazar; deri çarşısı olup 60 tezgâh bulunmaktadır günlük ortalama satış, 150 tilla'dır. Diğer pazarların ortalama gelirleri de aşağı yukarı bu şekildedir. Diğer önemli pazar yerleri ise Un Pazarı, Kül Pazarı (keçe, kırbaç, kement), Koy Pazar (iki adet hayvan pazarı ve et pazarı olmak üzere), Nan Pazar (fırın çarşısı), Kaum Pazar (bot, çizme vs. çarşısı), Ağaç Pazar (kereste çarşısı), Kurpa Kulyam Pazar (battaniye, yorgan), Temir Bazar (demir çarşısı), Şam Pazar (mum çarşısı), Çay Triş Attar, Çim Pazar, Bazalık Pazar, Pisyak Pazar, Mahta Pazar, Tamaki Pazar (tütün çarşısı), İgor Pazar ve Saguri Pazardır. Bu pazarlarda yer alan dükkânlardan aylık kira olarak 2-5 ruble arasında bedel alınmış ve vakıflara verilmiştir. Hokand ve Buhara pazarlarında yer alan dükkânların çoğu, vakıf malıdır (Geyns, 1898, ss. 522-525, Teterevnikov, 1867, ss. 40-42). Taşkent çarşısı, Türkistan'daki tüm şehirlerin çarşılarıyla ortak bir görünüme sahip olmuştur. Diğerlerinden farkı, buradaki her şeyin daha büyük ölçekte olmasıdır. Taşkent çarşısı, 400 kulaç uzunluğa ve 100 kulaç genişliğe sahiptir. Toptancı deposu olarak kullanılan 16 adet kervan barakası ve 2.400 kadar dükkân yer

⁵ Büyük Pazar veya Ana Pazar anlamına gelmektedir.

⁶ Buhara Emirliğinde kullanılan para birimidir.

almıştır. Taşkent'in tamamında 1867 yılında toplam 4.548 dükkân bulunmaktadır (Teterevnikov, 1867, s. 39).

Semer kand'dan Taşkent'e her yıl, 500 deve kuruyemiş ihraç edilmiştir. Taşkent pazarlarında halı, nadir bulunurken Buhara Emirliği'nden getiren tüccarlar tarafından satılmıştır. Karşı'dan⁷ Semer kand üzerinden Taşkent pazarlarına getirilen sofr a tuzu, XVIII. yüzyıldan itibaren "Semer kand tuzu" olarak adlandırılmıştır (Şamsiev, 2018, s. 97). XVII-XIX. yüzyıllar aralığında Karşı tütünü, Türkistan'da talep gören bir üründür. Geniş bir pazar talebi olan tütün, Taşkent ve Hokand başta olmak üzere tüm pazarlarda satılmıştır (Müminov, 2023, s. 388). Rus işgalinden evvel iki devlet arasında ticaretin genel işleyişi, bu şekildedir. Rus işgalinden önce Buhara'dan Taşkent pazarına gelen kervan sahipleri, yılda pamuk ve muhtelif eşya yüklü olmak üzere 3 bin deve ile ticaret yapmıştır. Buhara'dan gelen toplam malların sayısı, yaklaşık dört buçuk milyon kadardır. Buna karşılık Taşkent pazarından Buhara'ya 100 bin koyun ve muhtelif yükü le giden kervanlardaki deve sayısı, 6 bindir. Her devenin üzerinde taşıdığı yükün ortalama değeri 100-120 ruble, Taşkent pazarının yıllık cirosu ise Teterevnikov'un belirttiğine göre 10 milyon rubledir (Teterevnikov, 1867, s. 51).

Rus İmparatorluğu'nun bölgeyi kontrol etmeye başlamasıyla birlikte iki ülke arasındaki ticari ilişkiler, önemli ölçüde zarar görmüştür. Çünkü iki Türk devleti arasında gerçekleşen ticaret artık Rus Çarlığı'nın güdümüne girmiş ve üçüncü bir devlet olarak Ruslar, tüccarlardan gümrük vergisi tahsil etmişlerdir. Hocend'in Ruslar tarafından alındığı ilk dönemde gümrük dairesi Hokand-Buhara ticaret kervanlarından 13 bin 141 ruble, 1866'da 22 bin 950 ruble 81 kop., 1872'de, 22.950 ruble. 80 kop. *gümrük* vergisi tahsil etmiştir. 1868'de Öretepe'de Hokand-Buhara kervanlarından 7 bin 309 ruble 70 kop. vergi tahsil edilmiştir (Şamsiev, 2018, s. 98). Rusların özellikle Sır Derya'nın sağ tarafını kontrolü altına almasıyla Türkistan, Çimkent gibi şehirlerde yapılan ticaretin kayıtları ayrıntılı olarak tutulmuştur.

2. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliğinin Ticaret Malları

Hokand Hanlığı'nın en önemli ticaret kalemini ipek, yarı ipek ve pamuktan dokunan kumaşlar oluşturmuştur. İpek üretimi⁸ Hocend, Hokand, Nemengan'da ağırlıklı olarak gerçekleştirilmiş; elde edilen ürünler, Hanlık pazarlarında satıldığı gibi diğer ülkelere de ihraç edilmiştir (Vambery, 1868, s. 228;

⁷ Bugün Özbekistan sınırları içerisinde kalan Karşı şehri, önceden Nehşeb ve Nesef adıyla da anılmıştır.

⁸ İpeği işleme yöntemi son derece kötü ve özellikle bu amaçla kaynar suya konulan ve daha sonra bir süpürge ile kendilerinden birkaç iplik ayrılana kadar karıştırılan kozaların çözülmesi beni şaşırttı. Daha sonra ipliğe veya bir süpürgeye sarıyorlar. Yahudiler çoğunlukla ipek boyarken halkın moda ve zevk taleplerine uygun olarak yalnızca parlak kumaşlar üretmeyle uğraşıyorlar (Vambery, 1868, s. 228).

Turkestanskiy Sbornik, 1870, C. 30, s. 136). İpeğin ilk ürünü olan kozalar; ilkbaharda yaş, sonbaharda ise kurumuş halde pazarlara getirilerek satılmıştır (Kuşakeviç, 1871, ss. 254-255). Hanlıkta üretilen ipekler, kalite ve işleniş şekillerine göre sınıflandırılmıştır. Kalitesine ve yapısına göre çilla, taif, sernag gibi ifadelerle adlandırılmıştır (Turkestanskiy Vedemosti 1871, No: 36, s. 1-4). İpek üretimi, bölgeye gelen seyyahların da ilgisini çekmiştir. Bu konuda H. Trotter, Hokand'da çok sayıda ipek dokumacısının mevcut olduğunu söylemiştir. Dokunan ipeklerin Andicanlı tüccarlar tarafından satın alındığını belirten Trotter iki çeşit ipeğin varlığından bahsetmiştir. Bunlar, beyaz ve sarı ipeklerdir. Sarı ipek, en değerli olanıdır ve taiful olarak isimlendirilmiştir (Tombuloğlu, 2019, s. 190). Buhara Emirliği'nde ise ipek boyama işlemini çoğunlukla Hindular yapmıştır. Vambery, Hinduların çok çalışkan ve kıvrak hareketlerle en uzun mesai yapan kişiler olduğuna değinmektedir (Vambery, 1868, s. 169).

Hokand Hanlığı'nda ipek üretimi ve dokuma işlemlerinde erkekler kadar kadınlar da meşgul olmuşlardır. Hanlıkta dokunan kumaşların diğer bölgelerde dokunan kumaşlardan kalite bakımından daha iyi olduğu belirtilmektedir. Evlerde yapılan dokumalar, Rus verilerine göre yaklaşık 800 evde ortalama 1 ile 3 dokuma tezgâhından çıkan toplam ipek 1867 yılında 5.560 pud'dur. Hane mensuplarının kaç dokuma tezgâhı varsa o kadar kişi bu işle meşgul olmuştur (Turkestanskiy Sbornik, 1870, C. 23, s. 40). İpek dokumaların dışında Hanlıkta pamuk dokumalar da yapılmıştır. Olacha adı verilen pamuk dokuma, özellikle Kırgız ve Kazaklar arasında meşhurdur. Ayrıca pamuktan "çit" adı verilen kumaşlar da dokunmuştur. Bu dokuma işlemini yapan ustalar ise çitgâh olarak adlandırılmışlardır. Çitgâhlar, özel olarak hazırlanmış kalıplar sayesinde kumaşlara çeşitli motifler işlemişlerdir. Yine dokunan kumaşlar, farklı renklere boyanarak tezgâh çeşitliliği sağlanmıştır (Medrahimov, 2014, s. 35). Hokand kumaşları, Türkistan pazarlarında oldukça meşhur ve önemli pazar payına sahip olmuştur. Ruslarla birlikte başlayan fabrika işi kumaşların pazarlarda yerini almasıyla birlikte el işçiliği ile üretimin zorlukları da göz önünde bulundurulduğunda sektör, gerileme sürecine girmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'dan gelen İngiliz malı kumaşlar ve devamında Rus ticaret mallarının Türkistan'a girmesi sonucunda pazar payı, işgalcilerin lehine genişlemiştir. Ancak hammadde ticareti, önemini korumuştur. 1867 verilerine göre Hokand Hanlığı'nın diğer ülkelere ihraç ettiği pamuk, 7 bin deve yükü (50 bin pud) idi. Ortalama pud fiyatı, 1 ruble 85 kopeyek ile 3 ruble 60 kopeyek arasında değişmiştir (Turkestanskiy Sbornik, 1870, T. 23, s. 40).

Hokand tüccarlarının Buhara pazarlarında satmış olduğu ticaret malları arasında ham ipek, ipekli kumaş⁹, meyve ve kuru meyve, Rus demiri, dökme demir,

⁹ Hanlıkta dokunan ipek ve pamuklu kumaşların merkezi olan Mergilân'da çeşitli üretim atölyeleri bulunmaktaydı. Burada üretilen ipek, kadife ve çeşitli kumaşlara yoğun ilgi

demirden yapılmış eşyalar, silahlar, Kaşgar ipeği ve ipekli ürünler, çay, porselen eşyalar gibi Mançu malları, attar ürünleri yer almaktadır. Hokand'da bulunan 70 kadar Afgan ve Hintli tüccar, kabil kuşaklarını ve türbanlarını yüksek miktarda getirerek Buhara pazarlarında satmışlardır (Velyaminov-Zernov, 1856, s. 131). Hokand tüccarlarının Buhara pazarlarına getirdiği en ünlü emtia şüphesiz ipek ve türevleridir. İpek, Buhara'da da dokunmuştur lakin Hokand ipeği, Buhara ipeğinden daha kalitelidir. Hokand ipeği pud başına 16 tilla, Hocend ipeği ise 15 tilla olarak Buhara pazarlarında satılmıştır (Zapiski o Buharskom Hanstve, 1893, s. 74). Ruslar, Türkistan'da ipek yetiştiriciliği ve ticaretine özel ihtimam göstermişlerdir. Türkistan'da azalan dut ağacı sayısının bu sektörü etkileyeceği endişesi üzerine bir takım yasaklamalar getirmişlerdir. İpek dokumacılığını geliştirmek için Petersburg ve Moskova'dan önemli iş adamlarını bölgeye davet etmişlerdir (Turkestantskiy Vedemosti, 1871, No: 1, s. 3).

Hokand Hanlığı'ndan Buhara Emirliği'ne 1860-70 yıllarında her yıl ortalama bin deve yükü ipek, ihraç edilmiştir. Bu 1.000 deve ile taşınan ipeğin toplam yekûnu ortalama 12 bin pud idi. Hokand'da üretilen en kaliteli ipek olan çillanın bir pudu, Buhara pazarlarında 110 tenge (222 ruble) olarak satılmıştır. Tafil cinsi ipeğin ise 5 pudu, 209 ruble idi. Ayrıca Demezov'un belirttiğine göre altın sırmalı ipeğin çoğunluğu da Buhara pazarlarına Hokand üzerinden gelmiştir (Ünal, 2019, s. 142). Hokand kalvası¹⁰ da Buhara pazarlarında talep görmüştür. Kalavanın pudu 25 tilla (115 ruble), ikinci kalitesi 23 tilla (105 rub. 80 kopeyek.) değere sahip idi. Nemengan kalvasının pudu, 30 Buhara tillası (138 ruble) idi (Turkestantskiye Vedomosti, 1871, No: 31, ss. 1-4). Buharalı Yahudi ustalar, ipek boyamasıyla meşgul olan usta grubunu oluşturmuşlardır. Bu nedenle Hokandlılar, kumaşları boyatmak için Buhara'da bulunan Yahudi ustalara götürürken Buharalı ustalar, Hokand'dan boyamak için kumaş da almışlardır. 1875 yılında Buhara'yı ziyaret eden Stremeuhov, ipeğin 4 kilosunun ortalama 175-180 tenge civarında satıldığını aktarmaktadır (Stremeuhov, 1875, s. 663).

Türkistan'da meşhur olan Hokand kâğıdı¹¹ Hanlık için önemli bir ticaret emtiası olarak kabul edilmiştir. Hokand Hanlığı'nın Buhar Emirliği'ne ipek ve pamuk

---

duyuluyor ve bu kumaşlar, Doğu Türkistan ve Buhara'ya ihraç ediliyordu (Koç, 2015, s. 137).

¹⁰ Top şeklinde kaba ip.

¹¹ "Kâğıt yapımı için kumaşlar hamur haline gelinceye kadar dövülür, su ile yumuşatılır ve daha sonra yuvarlak bir top haline getirilir. Top halindeyken içerisinde bir miktar su ilave edilir ve iyice karıştırılır. Kâğıt ustası ağaçtan yapılmış bir çerçevenin üzerine geçirilmiş bitkiden uzunca eleği alır, eleğin üzerine bir miktar kâğıt hamuru koyar ve eleğe eşit derecede dağılcaya kadar sallar ve bir tahta üzerine ters yüz eder. Ardından aralarına keçe konularak üst üste dizilir ve ıslaklığın alınması için ağır bir baskıya sokulur. İşlemi tamamlanan kâğıt sabah alınarak güneşe bakan bir duvar üzerinde

kumaşlar haricinde en önemli ihraç malı, Hokand kâğıdı idi. Hokand kâğıdı, kendine has yapısıyla Türkistan'da meşhurdur. Devlet erkânı ve hükümdarlar, yazışmalarında bu kâğıdı tercih etmişlerdir. Buhara Emiri Haydar (1800-1825) nastalîk hattıyla yazdığı mektuplarda Hokand kâğıdını kullanmıştır. Emir Muzaffer'in (1860-1886) 7 Şubat 1868 tarihinde Osmanlı Devleti'ne yazdığı mektup, Hokand kâğıdı üzerine yazılmıştır. Hokandlı tüccarlar, kendi ürettikleri kâğıdın yanı sıra transit ticaretin verdiği avantajla Doğu Türkistan'dan ebreşim adı verilen kâğıdı da Buhara pazarlarına getirmişlerdir (Şamsiev, 2018, s. 93; İnomjonoğlu, 2020, s. 181). Buhara pazarlarına Hokand'dan gelen ipekli kâğıtlar, 7 ila 9 tenge (veya 20 gümüş para) arası bir fiyattan satılmıştır (Stremeuhov, 1875, s. 663).

Tarım, Türkistan hanlıkları arasında önemli bir paya sahiptir. Buhara ve Hokand hanlıklarının coğrafi konumları itibariyle farklı ürünler, farklı zaman diliminde hasat edilmektedir. Buhara Emirliği'nde buğday hasadı, güney bölgelerde Haziran ayında başlarken Hokand Hanlığı'nın yüksek bölgelerinde Ağustos ayında yapılmaktadır. Bu farklılık, buğday türlerinin de farklılaşmasına neden olmuştur. Sulu vadilerde kaliteli buğday tohumları kullanılırken, kurak arazilerde bitki kalitesi düşük ama verimi yüksek ürünler tercih edilmiştir. Buhara Buğdayı, en iyisi olarak kabul edilir ve yeşilimsi uçlu uzun ve ince kırmızımsı tanelere sahiptir ve en iyi ekme, bu buğdaydan yapılmıştır. Yuvarlak kalın taneli Tokmakbaş buğday cinsi ise genellikle Hive Hanlığı'nda yetişmiştir. İnce koyu kahverengi taneli Kara Sullu buğday cinsi ise genellikle kalitesizdir ve at yemi olarak kullanılmıştır. Yaplık cinsi buğday ise çok hafif tanelidir ve diğer çeşitler ile karıştırılarak kullanılmıştır. Türkistan'da yetişen arpa ise genellikle kalitesizdir ve hayvan yemi olarak kullanılmıştır. Fiyatlarına gelince Vambery'nin belirttiğine göre batman¹² 2 ila 30 tenge arasında değişirken, Arpa'nın fiyatı ise genellikle 1 tenge civarındadır (Vambery, 1868, ss. 221-222, *Turkistanskıy Sbornik*, 1870, T. 30, s. 110). Görüldüğü üzere farklı buğday cinsleri, Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasında ticaretin konusu olmuştur. Buhara'nın pirinç üretimi, kendi ihtiyacını karşılamadığı için şehre Semerkand, Hokand ve Şehrisebz'den ağırlıklı pirinç ithal edilmiştir. Buhara'da Hokandlı tüccarların getirdiği pirincin batmanı, 1834 yılında ortalama 42 ila 44 tenge arasında fiyatlandırılmıştır (Zapiski o Buharskom Hanstve, 1893, s. 76). Bölgede pirinç tarımı da yine buğday tarımına benzer özellik göstermiştir. Buhara Emirliği

---

kurutulur. Bu şekilde bir kişi günde 300 yaprak kâğıt üretebilir. Aharlama ve parlatılma işlemi ise çarşıda bir başka zanaatkâr tarafından yapılır. Genellikle kullanılan ahar (tutkal) zambakgillerden bir bitki olan şişarın köklerinde oldukça çok bulunan bir çeşit tutkaldır. Parlatma ise düz ve ağır bir taş sürterek yapılır. Bu aşamalar sonucunda kâğıdın değeri neredeyse iki misli artar” (Şen, 2023, s. 56).

¹² 1 batman 19. yüzyılda Fergana Vadisi'nde 262 kilo iken Taşkent'te 171 kilo olarak ölçülmektedir (Kallek, 1992, ss. 199-200).

ve Hokand Hanlığında yetişen pirinç, taze çiğ haliyle gıdada kullanılırken kuru haliyle özellikle taylor için yem olarak kullanılmıştır. Yine tek başına veya buğday ile karıştırılarak ekmek yapımı için tercih edilmiştir (Vambery, 1868, s. 222). Çok fonksiyonlu bir bitki olmasından ötürü ticareti de o minvalde gelişmiş, farklı dönemlerde hasat edildiği için muhtelif bölgelere ihraç edilmiştir.

Hokandlılar, Fergana Vadisi'nin sulak ve verimli arazisinin sağladığı avantajla tarım ürünleri ve bahçecilikle de uğraşmış ve yetiştirdiği ürünleri ticari emtia olarak değerlendirmiştir. Hanlık pazarları, yıl boyunca meyve ve kavun ürünlerinin dolgunluğu ve düşük maliyeti ile öne çıkmıştır. Buhara ve Hokand Hanlığı'nda yaklaşık 10 çeşit kavun türü, o dönemde yetişmektedir. Bunlar; Samtşe, Görbel, Babaseyhi, Köktşe, Şörin-Petşek, Şekerpare, Çitayi, Köknabat, Aknabat ve Beguade cinsi kavunlardır. Kışlık kavun cinsi Karagulabi, Kışılğulabi, Beşek, Payandek ve Saksaul, ekim ayının ortasında toplanırken, şubat ayında en lezzetli kıvamına ulaşmıştır. Bu kavun cinsi genellikle Rusya'ya satılmıştır (Vambery, 1868, ss. 225-226). Hokand Hanlığı'nda Nemengan, Ahsikent, Çust, Aşt şehirlerinde üzüm¹³ armut, dut, elma, ceviz gibi meyveler Taşkent'te ve Hokand'da 'Nemengan meyveleri' olarak adlandırılmıştır (Gubaeva, 1991, s. 13).

Hokand Hanlığı'nın ticari ilişkilerinde önemli bir kalem de hayvancılıktır. F. Efremov'un belirttiğine göre Hokandlılar at ve diğer hayvanları Kazak ve Kırgızlardan değiş-tokuş ticaretiyle almışlardır (Efremov, 1811, s. 104). Sadece canlı hayvan değil hayvansal ürünler ve halılar, keçeler Hokand Hanlığı için hem iç hem de dış ticarete önemli bir ticaret kalemi olmuştur (Medrahimov, 2014, s. 50). Hokandlı tacirler, Buhara pazarlarında yük hayvanı olarak at ticareti de yapmıştır. Özbek ve Hokand atları, 14 pud ila 35 pud aralığında yük taşıyabilen atlar olup Buhara pazarında 5 ila 15 tilla arasında satılmıştır. Diğer bir at cinsi olan Agramak ise hem naif yapısı hem de 50 ila 70 tilla arasında pahalı fiyatıyla öne çıkmıştır (Turkestanskıy Sbornik, 1870, C. 30, s. 111). Türkistan coğrafyasında ticarete konu bir diğer hayvan türü ise Kazak-Kırgız koyunu ve Özbek koyunlarıdır. Bunlardan ilki hem yünü hem de lezzetli etleriyle meşhurdur. Ayrıca geniş ve yere degecek kadar büyük kuyruklara sahip bu koyun türleri, hayvansal yağ değeri olarak da kıymetlidir. Buhara'da Karakul'da yetiştirilen kıvrıcık siyah kuzu derileri, ticarete önemli bir role sahiptir ve Hokand Hanlığı dâhil tüm ülkelere satılmıştır¹⁴ (Vambery, 1868, ss. 232-233).

¹³ Bu üzüm çeşitlerinin isimleri ise Hüseyini, Meske, Sultani, Halide, Çiborgani, Tayfi, Şirmani ve Zayeke'dir (Vambery, 1868, s. 226).

¹⁴ Genellikle doğumdan sonraki ikinci veya üçüncü günde hayvandan alınan yün, birkaç gün arpa unu ve tuzdan oluşan bir çözelti içinde bekletilir ve daha sonra bu suda ıslatıldıktan sonra Zereşan Nehri'nde yıkanır ve mükemmel parlaklığını alır. Buhara ile Barredin arasındaki bu nehrin kıyısında, temmuz ayında bu derilerden yüz binlercesinin kuruması için yere serildiğini görebilirsiniz (Vambery, 1868, s. 233).

Hokand Hanlığı'nda sadece Taşkent'ten Buhara pazarına yılda 100 bin koyun getirildiğinden yukarıda değinmiştik. Buhara pazarında Hokand koyunları, 10 ila 12 tenge arasında satılmıştır (Turkestanskiy Sbornik, 1870, T. 30, s. 112). Türkistan'da hayvan ticareti, "sürek" yani hayvanların sürüler halinde hareket ettirilerek kalabalık nüfuslu yerlerden geçmesi ve yolculuk esnasında ticaret yapılması şeklinde işlemiştir.

Sonuç

Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği arasında gerçekleşen ticaret, dönemin şartları göz önüne alındığında önemli bir gelir kapısı olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bölgede etkili olmaya başlayan Ruslar, bölgenin ticareti hakkında bilgi sahibi olmuş ve pazarlarda satılan ürünler, kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar sayesinde iki ülke arasında gerçekleşen ticaretin hacmi, daha anlaşılabilir bir hal almaktadır. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasında son dönem gerçekleşen ticari faaliyetler, azalma eğilimindedir. Hokand hâkimi Muhammed Ali Han ve Buhara Emiri Nasrullah arasında gerçekleşen çatışmalar, ticaretin kısmen kesintiye uğramasının başlıca nedenlerinden birisidir. Diğer bir sebep ise Rusların bölgede etkili olması ve üçüncü bir devlet olarak gümrük vergisi tahsil etmesinin yanında ticaretin önemli şehirlerini (Taşkent, Semerkant, Yesi- Türkistan gibi) işgal etmeleridir. Yukarıda bahsedildiği üzere kaos ortamında Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı pazarlarında ticaret devam etmiştir. Ticaretin gerçekleştiği Taşkent, Buhara ve Semerkand pazarları, bölgenin ticari merkezleri olmuşlardır. Coğrafya, ekonominin işleyişini belirleyen önemli bir faktördür. Birincisi tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan şehirlerin yabancı tüccarların uğrak yeri olması, ikinci husus ise Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı'nın coğrafi özellikleri sayesinde farklı zaman diliminde yetişen veya üretilen ticari malların tezgah devamlılığını sürdürmesidir. Ticari faaliyetler üzerinden bölge halkının uğraş alanları ve yaşam biçimleri de belirginlik kazanmıştır. Sosyo-ekonomik hayat, bu minval üzere gelişme göstermiş; Hokanlı tüccarlar tarım ve hayvansal ürünlerin ticaretine yoğunlaşırken Buharalı tüccarlar daha ziyade transit ticareti sürdürmüş; ithal edilen mallar aynı zamanda ihraç da edilmiştir. Ezcümle Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasında gerçekleştirilen ticari faaliyetler, küçük pazarlarda halkın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde gelişme gösterirken Taşkent, Buhara ve Semerkand gibi uluslararası ticaretin yapıldığı büyük pazarlarda çeşitli ülkelerden getirilen ürünlerin yanı sıra yine yabancı tüccarlar, faaliyet göstermişlerdir.

Kaynakça

Ana Kaynaklar

- Efremov, F. (1811). *Stranstvovaniye v Kirgizskoy stepi, Bukharii, Hive, Persii, Tibet i Indii v Vozvrasheniye Yego Attuda Çerez Angliyu v Rossiyu*. Kazan: Universișeskoj Tipografij.
- Kuşakeviç, A. A. (1871). *Svedeniya o Hodjenskom Uyezde. Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geografişeskoj Obşestva po Obşry Geografii* içinde (C. IV, ss. 175-265). St. Petersburg: Tipografi V. Bezobrazova.
- Tatarinov, A. A. (2024). *Buhara'da Yedi Aylık Esaret* (Y. Kılıçaslan, Çev.). İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Terentev, M. A. (1874). *Statisticheskie ocherki Sredne-Aziatskoj Rossii. Zapiski İmparatorskogo Geografişeskoj Obşestva*, C. Çetvertiy. St. Petersburg: y.y.
- Teterevnikov, A. N. (1867). *Oçerki Vnutrenniy Targovli Kirgizskoy Stepj*. St. Petersburg: Tipografiya Maykova.
- Travels in Centrial Asia by Meer Izzut-ollah in the years 1812-1813*. (1872). (C. Henderson, Çev.). Forgain Departmen Press.
- Vambery, A. (1868). *Oçerki Sredniy Azii*. Moskova: Tipografiya A. i. Momantova.
- Velyaminov-Zernov, V. V. (1856). *Svedniya o Kokanskom Hanstve. Vestnik İmpatatorskogo Russkogo Geografişeskoj Obşevtva* içinde (C. 18, ss. 107-152). SanktPeterburg: Tipografi Eduarda Pratsa.
- Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeri P.İ Demezoni İ.V. Vitkeviça)*. (1893). Moskova: İzdatelstva Nauk.

Sürelj Yayınlar

- Streuehov, N. (1875). *Poyezdka v Buharu. Russkiy Vestnik*. No: 6.
- Turkestanskiy Sbornik*. (1870). T. 23.
- Turkestanskiy Sbornik*. (1870). T. 30.
- Turkestanskiye Vedemosti*. (1871). No: 1.
- Turkestanskiye Vedomosti*. (1871). No: 36.
- Turkestanskiye Vedomosti*. (1871). No: 31.

Araştırma Eserleri

- Alan, H. (2003). *Mangıtlar. TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 27, ss. 570-571). Ankara.
- Çelik, M. B. (2016). *Hokand Hanlığı*. H. Alan ve İ. Kemaloğlu (Ed.), *Avrasyanın Sekiz Asrı Cengizoğulları* içinde (ss. 529-569). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Geyns, A. K. (1898). *Upravlenie Taşkentom pri Kokandskom Vladiçestve. Sobranie Literaturnykh Trudov*. C. 2. St. Petersburg: Tip. M.Stasyurevicha.
- Gubaeva, S. S. (1991). *Naselenie Ferganskoy Dolini (v Kontse XIX- Naçale XX v.)*. Taşkent: İzdatelstva "Fan" Özbekskoy SSR.
- İnomjonogli, A. R. (2020). *Qo'qon Xonligida Kitobat San'ati. Talqin va Tadqiqotlar. İlmij-Uslubij Jurnalı*, 16, 180-184.

- Kallek, C. (1992). Batman. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 5, ss. 199-200). İstanbul.
- Kara, F. (2023). 19. Yüzyılda Hokand Hanlığı İle Rusya Arasında Ticaret. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 263-270.
- Koç, D. (2015). *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*. İstanbul: İdeal Kültür&Yayıncılık.
- Medrahimov, Z. (2014). *Kukon Hanlığında Savdo Münasebetleri Tarihi*. Taşkent: Yangı Nashr.
- Müminov, U. (2023). The Role of the City of Karshi in Foreign Trade. *Journal of Innovations in Scientific and Educational Research*, 6(1), 386-391.
- Ostroumov, N. V. (1891). *Geografiya Turkestanskogo Kraya* (bs. 2). Samarkand: Tipolitoğrafiya N. V. Paltoranova.
- Özaydın, A. (1993). Canoğulları. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 154-155). İstanbul.
- Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Özkan, M. (2023). *Hokand Hanlığı (1709-1876)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Saidkulov, T. S. (1970). *Semer kand vo Vtoroy Polovine IXI Naçale XX Beka: Iz Sotsialno-Ekonomicheskoy i Politicheskoy İstorii Sredney Çasti Zeravshanskoy Doliny*. Taşkent: Uzbekskey SSR.
- Şamsiev, M. (2018). Qo'qon Honligining Buhoro Amirligi va Xiva Honligi Bilan Savdo-İqtisodiy Aloqaları Tarihidan. *Şarqshunoslik*, 2, 90-100.
- Şen, H. (2023). Hakand Hanlığı'nda El Sanatları. *İran Turan Araştırmaları Dergisi*, 11, 43-59.
- Tombuloğlu, T. (2019). Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18 ve 19. Yüzyıllar). M. Gökçe (Ed.), *Seyyahların İzinde Türkistan* içinde (ss. 175-198). Ankara: Pegem Akademi.
- Türkoğlu, İ. (2010). Şeybaniler. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 39, ss. 45-47). İstanbul. (Son Güncelleme 11. 02. 2023).
- Ünal, S. (2019). *Petr İvanoviç Demezov'un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

